

Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları

Şükran FAZLIOĞLU, Dr.

Atrif/©– Fazlıoğlu, Ş. (2003). Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı medreselerindeki ders kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 97-110.

Özet– Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarıyla ilgili manzûm Türkçe-Osmanlıca bir metnin tenkitli metni hazırlanmış ve metnin içerdiği kitaplar tanıtılmıştır. Akabinde Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar hakkında bilgi veren diğer tarihî kaynaklar da dikkate alınarak sözkonusu manzum metin bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmede okutulan derslerin sırasının mantığı üzerinde durularak Osmanlı bilginlerinin özellikle Arap dili öğretiminden maksadlarının ne olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmede ulaşılan nihâi sonuç, Osmanlı bilginlerinin Arapça konusundaki hassasiyetinin, Osmanlı-Türk Devleti'nin siyâsetine paralel şekilde, bizatihi Arapça öğrenme anlayışından daha çok, Kur'an'ı ve Varlık'ı daha iyi anlamak kaygısından kaynaklandığıdır.

Anahtar Kelimeler– Osmanlı Medreseleri, Ders Kitapları, Arap Dili Öğretimi, Medrese Eğitimi.

Osmanlı medreseleri başta olmak üzere Osmanlı eğitim-öğretim çevrelerinde kullanılan ders kitapları ve eğitim araçları hakkında muhtelif tarihî kaynaklardan derlenen birçok liste oluşturulmuştur¹. Taşköprülüzâde'nin (öl. 968/1561) *Miftâh el-sa'ade ve misbâh el-siyâde* (1985) adlı ünlü eseri yanında İshak b. Hasan el-Tokâdi'nin (öl. 1100/1689) *Nazm el-ulûm*'u (1303/1886), Saçaklızâde namıyla tanınan Muhammed el-Mar'aşı'nın (öl. 1145/1732-33) 1128/1715-16'da telif ettiği *Tertîb el-ulûm*'u (1988) Erzurumlu İbrahim Hak-

¹ Osmanlı medrese sistemi, eğitim programları ve okutulan eserlerle ilgili olarak bkz. Atay, 1983, s. 73-322; Baltacı, 1976, s. 16-46; Bilge, 1984, s. 5-64; İnalçık, 1973, s. 165-172; Uzunçarşılı, 1988, s. 1-43. Ayrıca yeni bilgiler için bkz. İzgi, 1977, s. 97-116, 163-178.

ki'nin (öl. 1194/1780) *Tertib el-ulûm*'u² ve Nebî Efendizâde olarak tanınan Ali b. Abdullah el-Uşşâkî'nin (öl. 1200/1785-1786) *Kaside fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'u³ gibi nazım ve nesir şeklinde kaleme alınan pek çok eser bulunmaktadır (geniş bilgi için bkz. İzgi, 1977, c. I, s. 67-97). Ayrıca XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız hükümetinin talebi üzerine bizzat Osmanlı hükümetince kaleme alınan *Kevâkib-i seb'a* [telifi 1155/1741] adlı eserde Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, okutulan eserler, eğitim yöntemleri ve eğitimin maksadı gibi hususlarda ayrıntılı bilgi verilmektedir⁴. Bu kaynakların yanında pek çok Osmanlı âliminin otobiyografilerinde ve icâzetnâmelerinde okudukları eserler hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada ilk defa günyüzüne çıkartılan, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar nr. 607 (yaprak 64a) [tenkitli metinde 'Y' harfiyle işaret edilmiştir] ile Pertev Paşa nr. 629 (yaprak 73a) [İstinsahı 1207] koleksiyonlarında [tenkitli metinde 'P' harfiyle gösterilmiştir] kayıtlı bir mecmuada bulunan müellifi meçhul, *Manzûme fî tertib el-kutub fî el-ulûm* adını verdiğimiz risâle de Osmanlı ilim çevrelerinde kullanılan ders kitapları hakkında olup onbirli hece vezniyle nazım şeklinde kaleme alınmış kaynaklardan birisidir.⁵ Bu ve benzer eserlerden hareketle Osmanlı medreselerinde, başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere, çeşitli sahalarda okutulan ders kitaplarını tespit etme imkanı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada, öncelikle söz konusu *Manzûme*'nin tenkitli Türkçe metni inşâ edilecek, akabinde *Manzûme*'de zikredilen eserler tanıtılacaktır. Çalışmada eser isimleri ve yazarları için yalnızca Kâtib Çelebi'nin *Keşf el-zunûn an esâmi el-kutub ve el-funûn*'u kullanılmış; metni ağırlaştırmamak için Taşköprülüzâde ve Brockelmann'a atıf yapılmamıştır.

Türkçe Tenkitli Metin

< *Manzûme fî tertib el-kutub fî el-ulûm* >

1. Sen⁶ okusan bir muhterem kişiden
2. Eline kitabı⁷ alsan olmaz mı?

² Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 1438/12, yaprak 147b-152a.

³ Köprülü Kütüphanesi, III. Kısım, nr. 720/29, yaprak 171b-173a.

⁴ Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 196, yaprak 51a-64b.

⁵ Ünver (1985) bu şiiri, Fatih nr. 4985'de bulunduğunu belirttiği eksik bir nüshasına dayanarak neşretmiştir [bkz. c. I, s. 297-298]. Ancak verilen kütüphane ve numarada, bütün taramalarımıza rağmen, bu şiire rastlanamamıştır.

⁶ P'de "Sarî".

⁷ P'de "kitabın".

3. Çalış⁸ <ki> aferin desin⁹ işiden
4. Düşmanın buğzunu¹⁰ delsen olmaz mı?
5. *Emsile*'i ezber idüp süregör¹¹
6. *Maksûd* ile maksuduna iregör.
7. *İzzi*¹² ok'yup¹³ kaideye¹⁴ giregör
8. *Merâb*'ı bir hoşça görsen¹⁵ olmaz mı?
9. *Avâmil*¹⁶ ne dirse âmil olsan da
10. *Misbâh* ile nur-i ilim¹⁷ bilsen de
11. *Kâfiye*'i *Câmi* ile görsen de¹⁸
12. Kendüni a'lâya salsan olmaz mı?
13. Mantıkın çoğ¹⁹ olur²⁰ kıl ile²¹ kâli
14. *Husâm Kâtî* yazar²² cümle²³ eşkâli²⁴
15. *Kutbuddîn*'de²⁵ bulmak²⁶ içün ekvâli²⁷
16. *Seyyid bâşiyesi*'n bulsan olmaz mı?

⁸ P'de "çalışasın".

⁹ P'de yok.

¹⁰ P'de "bağrını".

¹¹ P'de "göre".

¹² Y'de "İzzi"yi"; P'de "İzzi'i".

¹³ Y'de "ok'yup da"; P'de "görüp".

¹⁴ Y'de "kaide-i".

¹⁵ P'de "bilsen".

¹⁶ P'deki "*Avâmil*'e" şeklinde de okunabilir.

¹⁷ P'de "nûr ilmini".

¹⁸ P'de "bilsen de".

¹⁹ Y'de "çoktur".

²⁰ Y'de yok.

²¹ Y'de "ü".

²² P'de "hep yazar".

²³ P'de yok.

²⁴ P'de "ekvâli".

²⁵ Y'de "Kutbrinde"; P'de "Kutbudinre".

²⁶ P'de "bilmek".

²⁷ P'de "eşkâli"

17. *Telhis*'in bahsine ğark olub batub
18. *Muhtasar* sözüne *Mutarvel* katub
19. *Miftâh*'ın üstüne *Seyyid*'i tutub
20. İlim²⁸ deryasına dalsan olmaz mı?

21. *Menâr*'ın üstüne tut *İbn Melek*
22. *Tavdih*'i *Telviḥ*'e irsen²⁹ giderek
23. *Pezdevi*'de³⁰ tahsil itsen³¹ ne gerek³²
24. Usûlun *Mahsûl*'un olsun olmaz mı?

25. Oku kelam içinde³³ *Şerh akâid*
26. *Metâli*'den³⁴ tûlu' ider avâid³⁵
27. *Mevâkıf* şerhinde komuş kavâid
28. *Seyyid*'e dualar itsen olmaz mı?

29. *Mesâbih*³⁶ bilmeyen yolundan³⁷ azar
30. *Muzbir*³⁸ her bir ilmin³⁹ kökünü kazar
31. *Bûhârî* hadisın sahihin yazar
32. *Müslim* ile yola girsen olmaz mı?

33. *Şeyhzâde*'siz *Kâdi* bilmek⁴⁰ güç olur
34. *Keşf* olmazsa *Keşşâf* bilmek nic'olur⁴¹
35. *Kadrin*⁴² her mertebede⁴³ yüce olur
36. İlmin ile âmil olsan olmaz mı?

28 P'de "hükm".

29 P'de "ir".

30 P'de "Pezdî".

31 P'de "etsen".

32 Y'de "daha ne gerek".

33 P'de "içre".

34 Y'de "*Metâli*'inden".

35 P'de "*Metâli*'de *Tevâli*'de avâid".

36 Y'de metinde açık değil; hamışte "*Misbâh*"⁷.

37 P'de "yolunu".

38 Y'de "*İzbâr*"; altında "*Muzbir*".

39 Y'de "ilmin" altında "nüktenin"; P'de "nesnenin".

40 P'de "gayet".

41 Y'de ve P'de "nice olur".

42 Y'de "*Kadrin*".

43 P'de "dahi hem merreteyn".

Manzûme’de Zikredilen Eserler

Manzûme’de zikredilen ders kitapları şu şekilde sıralanabilir:

İlm-i sarf [morphology]	Emsile, Maksûd, İzzî, Merâh
İlm-i nahv [grammar, syntax]	Avâmil, Misbâh, Kâfiye, Câmî
İlm-i mantık [logic]	Husâm Kâtî’, Kutbuddîn, Seyyid hâşiyesi
İlm-i meânî [rhetoric]	Telhîs, Muhtasar, Mutavvel, Miftâh, Seyyid
İlm-i usûl-i fıkıh [the principle of jurisprudence]	Menâr, İbn Melek, Tavdîh, Telvîh, Pezdevî, Mahsûl, [Tahsîl]
İlm-i kelâm [Islamic philosophy and theology]	Şerh Akâid, Metâli, Tevâlî’, Mevâkîf, Seyyid, [Tevâlî’]
İlm-i hadis [the prophetic tradition]	Mesâbîh, Muzhir, Bûhârî, Müslim
İlm-i tefsîr [Quranic exegesis]	Şeyhzâde, Kâdî, Keşf, Keşşâf

Bu eserlerin tam künyeleri ile yazarları ele alınırsa;

İlm-i sarf

- (i) *el-Emsile el-muhtelif*: Müellifi meçhul olan bu eserde ‘nasara’ fiilinin çekimleri (conjugation) verilmekte ve bu çekimlerin anlamları Türkçe izah edilmektedir. *Keşf el-zunûn*’da zikredilmeyen bu eserin en eski şerhi el-Surûrî’ye (öl. 969/1561) aittir. Medreselerde ise en çok el-Leâlî (öl. 970/1563) ve el-Kefevî’nin (öl. 1175/1761) şerhleri kullanılmıştır⁴⁴.
- (ii) *el-Maksûd*: Anonim olan bu eser Ebû Hanîfe’ye (öl. 150/767) de nispet edilir⁴⁵. Eser, kaynaklarda ilk defa Bedreddîn el-Simâvî’nin (öl. 823/1420) kaleme aldığı *Unkûd el-cevâbir* isimli şerh dolayısıyla anılır⁴⁶. Üzerine pek çok şerhin kaleme alındığı bu eser, Osmanlı medreselerinde sarf sahasında okutulan başlıca ders kitaplarından biridir⁴⁷.

⁴⁴ Bkz. Şeşen, Akpınar ve İzgi, 1986, c. III / s. 625-629.

⁴⁵ Mehmed Birgivi (öl. 981/1573) eserin kesin olarak Ebû Hanîfe’ye ait olduğunu iddia eder.

⁴⁶ Kâtîp Çelebi, 1941-1943, s. 1806 (Buradan itibaren KZ).

⁴⁷ KZ, c. II, s. 1806.

Eserin en ünlü ve yaygın şerhi Ahmed Dikgöz (öl. 855/1451) tarafında kaleme alınmıştır⁴⁸.

- (iii) *el-Tasrif el-izzî*: İzzuddîn Ebu'l-Fedâil İbrahim b. Abdülvehhâb b. İmâduddîn b. İbrahim el-Zencânî (öl. 655/1257'den sonra) tarafından kaleme alınan bu eser medreselerin temel ders kitaplarından biridir⁴⁹. Başta Sa'deddîn el-Taftazânî (öl. 792/1390) olmak üzere pek çok kişi tarafından üzerine şerh ve haşiye yazılmıştır⁵⁰.
- (iv) *Merâb el-ervâb*: Ahmed b. Ali b. Mesud (700/1302?) tarafından yazılan bu kitap medreselerde *el-Tasrif el-izzî*'den sonra okunurdu. Üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır⁵¹.

İlm-i nahv

- (i) *el-Avâmil el-mie*: Abdulkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî (öl. 471/1078) tarafından telif edilen bu muhtasar, medreselerde ilk okunan nahv kitabıdır⁵². Bu eserde müellif cümle içerisindeki kelimelerin sonuna irab açısından tesir eden yüz âmili birer örnek vererek özet bir biçimde işlemiştir.
- (ii) *el-Misbâb fî el-nahv*: Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî (öl. 610/1213) tarafından yazılan bu kitap medreselerde el-Cürcânî'nin eserinden sonra okunurdu. Bu metin üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır⁵³.
- (iii) *el-Kâfiye fî el-nahv*: İbn el-Hâcib diye tanınan Cemâleddîn Osmân b. Ömer (öl. 646/1249) tarafından yazılan bu muhtasar, medreselerde okutulan kitaplardan. Eserde nahiv konuları isim, fiil ve harf olarak üç bölümde, anlaşılır bir dille işlenmiştir. Bu özelliğinden dolayı medreselerin en önemli nahiv kitabı olan bu metne pek çok şerh yazılmıştır⁵⁴.
- (iv) *el-Fevâid el-ziyâiyye* (*Molla Câmî*): İbn el-Hâcib'in *el-Kâfiye fî el-nahv* adlı eserine Molla Câmî (öl. 897/1492) tarafından yazılan şerhtir. Nahiv sahasında medreselerin başlıca ders kitaplarından birisi olmuştur⁵⁵.

⁴⁸ KZ, c. II, s. 1651-1806.

⁴⁹ KZ, c. II, s. 1139-1140.

⁵⁰ KZ, c. II, s.1138 vd.

⁵¹ KZ, c. II, s.1651.

⁵² KZ, s. 1179-1180.

⁵³ KZ, c. II, s.1708-1709.

⁵⁴ KZ, c. II, s. 1370-1376.

⁵⁵ KZ, aynı yer.

İlm-i mantık

- (i) *Husâm Kâtî*: Esîrüddîn el-Ebherî'nin (öl. 700/1300) *İsâgûcî* adlı eserine Husâmuddîn Hasan el-Kâtî (öl. 760/1359) tarafından yazılan şerhtir. Aynı esere Muhammed b. Hamza el-Fenârî (öl. 834/1430) tarafından yazılan şerh de Osmanlı medreselerinde rağbet gören eserlerden olmuştur⁵⁶.
- (ii) *Kutbuddîn*: Necmeddîn Ömer b. Ali el-Kazvîni (öl. 693/1293) tarafından kaleme alınan *el-Şemsiyye fî el-mantık* adlı esere Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed el-Râzî el-Tahtânî'nin (öl. 766/1364) kaleme aldığı şerhtir⁵⁷.
- (iii) *Seyyid hâşiyesi*: Kutbuddîn el-Râzî'nin *Şemsiyye* üzerine yazdığı *Şerb* için Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) kaleme aldığı hâşiyedir. Bu hâşiyeye üzerine de pek çok Osmanlı âlimi hâşiyeye yazmıştır⁵⁸.

İlm-i meânî

- (i) *Miftâh el-ulûm*: Sirâcuddîn Ebû Yakûb Yusuf b. Ebîbekr el-Sekkâkî (öl. 626/1228) tarafından kaleme alınmıştır. Eserin birinci bölümü sarf, ikinci bölümü nahv, üçüncü bölümü ise beyân ve meânîdir. Medreselerde okutulan daha çok üçüncü bölümdür; ayrıca üzerine yazılan şerhler de üçüncü bölüme aittir⁵⁹.
- (ii) *Telbis el-miftâh fî el-meânî ve el-beyân*: el-Sekkâkî'nin adı geçen eserinin üçüncü kısmının Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni (öl. 739/1338) tarafından yapılan ihtisarıdır. el-Kazvîni'nin eseri aslının yerini almış ve medrelerde ders kitabı olarak okutulduğu gibi üzerine pek çok âlim tarafından şerh, hâşiyeye ve ta'liq kaleme alınmıştır⁶⁰.
- (iii) *el-Mutavvel* ve *el-Muhtasar*: el-Kazvîni'nin *Telbis el-miftâh*'ı üzerine el-Taf-tazânî (öl. 792/1390) tarafından yazılan *el-Mutavvel* (uzun olan birinci şerh) ve *el-Muhtasar* (kısık olan ikinci şerh) adlı şerhler de Osmanlı medreselerinde revaçtaydı. Bu iki şerh üzerine de pek çok hâşiyeye yazılmıştır⁶¹.

⁵⁶ KZ, c. I, s. 206-208.

⁵⁷ KZ, c. II, s. 1063.

⁵⁸ KZ, aynı yer.

⁵⁹ KZ, c. I, s. 473-479.

⁶⁰ KZ, aynı yer.

⁶¹ KZ, aynı yer.

(iv) *Seyyid: Manzûme*'nin meçhûl müellifi'nin 'Seyyid' tabiriyle, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Telbîs el-miftâh*'a yazdığı *Şerb*'e mi, yoksa *el-Mutavvel*'e yazdığı *Hâşiye*'ye mi atıfta bulunduğu açık olarak anlaşılamamaktadır. Ancak 'Seyyid' tabirinin *Miftâh*'dan hemen sonra gelmesi, *Telbîs* üzerine kaleme alınan *Misbâh* adlı şerhin kastedildiğini düşündürmektedir⁶².

İlm-i usûl-i fıkıh

- (i) *Menâr*: Hâfizuddîn Abdullah b. Ahmed el-Nesefî (öl. 710/1310) tarafından telif edilen bu eser, müellifin bizzat kaleme aldığı *Keşf el-esrâr* adlı şerhin yanında pek çok kez şerhedilmiştir⁶³.
- (ii) *İbn Melek*: İbn Melek diye bilinen Molla İzzeddîn Abdüllatif'in (öl. 797/1395) Nesefî'nin *Menâr*'ı üzerine kaleme aldığı önemli bir şerhtir. Üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır⁶⁴.
- (iii) *Tavdîh*: Sadr el-Şerî'a Ubeydullah b. Mes'ud el-Buhârî (öl. 747/1347) tarafından kaleme alınan *Tenkîh el-usûl*'e yine kendisi tarafından yazılan *el-Tavzîh fî hall ğavâmiz el-tenkîh* adlı şerhtir⁶⁵.
- (iv) *Telvîh*: Sa'deddîn el-Taftazânî'nin (öl.792/1389) Sadr el-Şerî'a'nın *el-Tavzîh* adlı eserine yazdığı *el-Telvîh fî keşf hakâik el-tenkîh* isimli şerhtir. Taftazânî'nin bu şerhi rağbet görmüş ve medreselerde okutulan en önemli kitaplar arasındaki yerini almıştır. Üzerine pek çok Osmanlı âlimi şerh yazmıştır⁶⁶.
- (v) *Pezdevî*: Fahr el-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî'nin (öl. 482/1089) *Usûl* adlı eseridir. Hanefî usûlünde önemli yeri olan bu eser üzerine yine pek çok önemli şerh kaleme alınmıştır⁶⁷.
- (vi) *Mahsûl*: Fahreddîn Muhammed b. Ömer el-Râzî'nin (öl. 606/1209-10) *el-Mahsûl fî usûl el-fıkıh* adlı eseridir⁶⁸.
- (vii) *Manzûme*'deki 23. beyit yani "*Pezdevî*'de tahsil itsen ne gerek" aynı za-

⁶² *Miftâh el-ulûm* ile ihtisârları, şerhleri ve hâşiyeleri için bkz. KZ, s. 473-479, 1762-1768.

⁶³ KZ, c. II, s.1823-1827

⁶⁴ KZ, c. II, s. 1825.

⁶⁵ KZ, c. I, s. 496-499.

⁶⁶ KZ, aynı yer.

⁶⁷ KZ, c. I, s. 112-113.

⁶⁸ KZ, c. II, s. 1615-1616.

manda “*Pezdevî*’de *Tahsil* itsen ne gerek” şeklinde okunabilir; başka bir deyişle *Tâhsil* bir kitab adı olarak alınabilir; çünkü *Tahsil*, Fahreddîn Râzî’nin *Mahsul*’unun Sirâceddîn Ebû el-Senâ Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî (öl. 682/1283) tarafından yapılan ihtisârıdır. Yaygın olarak kullanılmış ve şerh edilmiştir⁶⁹.

İlm-i kelâm

- (i) *Şerh Akâid*: Necmeddîn Ömer b. Muhammed el-Nesefî’nin (öl. 537/1142) yazdığı *Akâid-i Nesefî*’sine Taftâzânî’nin kaleme aldığı şerhtir. Üzerine pek çok hâşiye kaleme alınmıştır⁷⁰.
- (ii) *Metâli*: Şemeseddîn el-İsfehânî’nin (öl. 746/1345), Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (öl. 692/1292) tarafından kaleme alınan *Tevâli*’ adlı muhtasar metnine *Metâli*’ *el-enzâr* adıyla kaleme aldığı şerhtir⁷¹.
- (iii) *Mevâkıf*: Adudiddîn Abdurrahman b. Ahmed el-İcî’nin (öl. 756/1355) *el-Mevâkıf fî ilm el-kelâm* adlı eseridir⁷².
- (iv) *Seyyid*: *el-Mevâkıf*’a Seyyîd Şerîf el-Cürcânî’nin (öl. 816/1413) Semerkant’ta 807/1404 tarihinde yazdığı şerhtir⁷³.
- (v) Manzûme’deki 26. beyit yani “*Metâli*’den tûlu’ ider avâid”, dipnotlarda da belirtildiği gibi “*Metâli*’den *Tevâli*’ ider avâid” şeklinde okunabilir; bu halde *Tevâli*’ de eser olarak düşünülebilir. *Tevâli*’ Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (öl. 692/1292) tarafından kelam sahasında kaleme alınan ve medreselerde yaygın olarak okutulan muhtasar bir metindir⁷⁴. Nitekim *Metâli*’ adlı şerhi *Tevâli*’i de içerir. Bu açıdan her iki okuyuş da anlamlıdır.

İlm-i hadîs

- (i) *Mesâbih*: Hüseyin b. Mes’ûd el-Ferrâ el-Bağâvî (öl. 516/1122) tarafından telif edilen *Mesâbih el-sunne* adlı bu eser ilk devirlerden itibaren medreselerde okutulmuş hadis kitaplarından⁷⁵.

⁶⁹ KZ, aynı yer.

⁷⁰ KZ, c. II, 1145-1149.

⁷¹ KZ, c. II, 1116.

⁷² KZ, c. II, s. 1891-1894.

⁷³ KZ, aynı yer.

⁷⁴ KZ, c. II, s. 1116.

⁷⁵ KZ, c. II, s. 1698.

- (ii) *Muzbir*: *Manzûme*'nin meçhul müellifi *Muzbir* ile muhtemelen Muzhirud-dîn el-Huseyn b. Mahmûd b. el-Hasen el-Zeydânî'nin (öl. 727/1326-27) *Mesâbih*'e yazdığı *el-Mefâtih fi hall [şerh] el-mesâbih* adlı eserini kasdetmektedir⁷⁶.
- (iii) *Buhârî*: Muhammed b. İsmail el-Buhârî (öl. 256/869) tarafından kaleme alınan *el-Câmi el-Sabîh* adlı eserdir⁷⁷.
- (iv) *Müslim*: Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin (öl. 261/874) *Sabîh el-müslim*'idir⁷⁸.

İlm-i tefsîr

- (i) *Şeyhzâde*: Şeyhzâde diye tanınan Muhyiddîn Mehmed b. Muslihiddîn Mustafa el-Kocevî el-Hanefî'nin (öl. 951/1544-45), el-Beyzâvî'nin *Envâr el-tenzîl* isimli eseri için kaleme aldığı *Hâşiye alâ envâr el-tenzîl* adlı hacimli ve önemli hâşyesidir. Kâtib Çelebi'nin bildirdiğine göre Şeyhzâde, *Envâr el-tenzîl* üzerine iki farklı hâşiye kaleme almış ve medrese öğrencileri arasında bu iki farklı versiyon mütedâvil hale gelmiş, ancak zamanla müstensihler elinde iki farklı hâşiye tek bir esere dönüşmüştür⁷⁹.
- (ii) *Kâdî*: *Beyzâvî Tefsiri* diye de bilinen eserin asıl adı *Envâr el-tenzîl ve esrâr et-tevîl*'dir. Nasıruddîn Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (692/1292) tarafından kaleme alınan esere, Osmanlı âlimleri tarafından altmışın üzerinde şerh ve hâşiye yazılmıştır⁸⁰.
- (iii) *Keşf*: *Manzûme*'nin meçhul müellifi bu isimle, muhtemelen, Ömer b. Abdurrahman b. Ömer el-Fârisî el-Kazvîni'nin (öl. 745/1344) *el-Keşf an muşkîlât el-keşşâf* adlı eserini kasdetmektedir⁸¹.
- (iv) *Keşşâf*: Mahmûd b. Ömer el-Zemahşerî'nin (öl. 538/1143) telif ettiği *el-Keşşâf an bakâik el-tenzîl* adlı dirâyet tefsiridir. Üzerine pek çok Osmanlı âlimi tarafından şerhler ve hâşiyeler kaleme alınmıştır⁸².

⁷⁶ KZ, c. II, s. 1699.

⁷⁷ KZ, c. I, s. 541-555.

⁷⁸ KZ, c. II, s. 555-559.

⁷⁹ KZ, c. I, s. 188.

⁸⁰ KZ, c. I, s. 186-194.

⁸¹ KZ, c. II, s. 1480.

⁸² KZ, c. II, 1475-1484.

Sonuç ve Değerlendirme

Manzûme'nin içeriği dikkate alındığında, konuyla ilgili diğer eserler de göz önünde bulundurularak, aşağıdaki çıkarımları yapmak mümkündür. *Manzûme*'de sarf, nahv, mantık, meânî, usûl-i fıkıh, kelâm, hadis, tefsîr olarak sekiz ilim dalı zikredilmiştir. İlk bakışta *Manzûme*'de “matematik”, “fen bilimleri” ya da “felsefî ilimler”in zikredilmediği müşâhade edilebilir. Ancak kelâm kitaplarının, özellikle *Manzûme*'de adları geçen *Mevâkıf* ile şerhi *Seyyid*'in metafizik, fizik, astronomi ve benzeri konuları da içerdiği düşünülürse, bu alandaki bilgilerin kelam kitapları mütalaa edilirken okunduğu söylenebilir. Nitekim *Kevâkib-i seb'a*'da da bunu belirten açık bir ifade mevcuttur:

Şerb-i mevâkıf ve makâsüd [Taftâzânî] eğerçi ilm-i kelâmdır; ammâ ulûm-i âliye'nin cümlesini ve hikmeti [felsefe] ve bey'et [kosmoloji ve astronomi] ve hendese [geometri] ve hesâbı zikrider⁸³.

Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplar hakkında bilgi veren ve yukarıda zikredilen kaynakların hemen hemen hepsinde ilm-i mantık, ilm-i meâniden önce gelir. Bunun tek istisnası olan Nebî Efendizâde olarak tanınan Ali b. Abdullah el-Uşşâkî'nin (öl. 1200/1785-1786) *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm* isimli eserinde ilm-i mantık kitapları ilm-i meâniden sonra zikredilmektedir. *Manzûme*'nin Yazma Bağışlar nüshasında ilm-i mantık ile ilgili beyitler [bu çalışmadaki 12.-16. beyitler] ilm-i meânî ile ilgili beyitlerden [bu çalışmada 17.-20. beyitler] sonra gelirken Pertev Paşa nüshasında önce gelmektedir. Biz tenkitli metinde, diğer kaynaklardaki bilgileri de dikkate alarak, ilm-i mantık'ı ilm-i meâniden önce verdik; başka bir deyişle bu konuda Pertev Paşa nüshasını esas aldık. Kanaatimizce ilm-i mantığın ilm-i meâniden önce gelmesinin nedeni, kavram, tanım, yargı ve kıyâs [akıl yürütme] gibi konuları *Tasavvurât* ve *Tasdikât* başlıklarında inceleyen mantık ilminin *nutk-i dâhiliyi* düzenlemesidir. İlm-i meânî ise *nutk-i bâricinin* suret itibarıyla düzenlenmesi olduğundan, dâhili olan da hâricî olana takaddüm ettiğinden, eğitimde mantığın meâniden önce gelmesi doğrudur.

Yukarıda belirlenen ilkeyi *Kevâkib-i seb'a* şöyle açıklamaktadır:

Lakin yine tertibinden ayrılmayup ilm-i nahvî temâm ittüğü gibi eğerçi kelâmın muktezâyı bâle mutâbakatından bahs ittüğinden ilm-i meânîye mübâşeret ve mübâderet itmek iktizâ iderdi. Ammâ dâlliyyet ve medlûliyyet ve mutâbakat ve tazammun ve iltizâm bilmeğe ve mübâhaseli ve dikkatli bir ilim olduğundan edille serdiçün *suğrâ* ve *kubrâ* bilmeğe tevakkuf ittüğinden nahv'den sonra ilm-i mantık'a şurû' idüp...⁸⁴.

⁸³ *Kevâkib-i seb'a*, yaprak 60a.

⁸⁴ *Kevâkib-i seb'a*, yaprak 58a.

Bu manzûmede Arap dili çerçevesinde Sarf (morphology), Nahv (grammar, syntax) ve Meânî (rhetoric) dallarına ait eserlerin verildiği görülmektedir. Lügat sahasında ise herhangi bir eser zikredilmemiştir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı medreselerinde Arap dili sahasında Sarf, Nahv ve Meânî alanlarında okutulan ders kitapları, tarihî süreç içerisinde pek fazla değişmemiştir ancak bazı ufak değişikliklere maruz kalmıştır⁸⁵.

Manzûme'de zikredilen mantık ve usûl-i fıkıh eserleri de bir açıdan dil eserleri olarak kabul edilebilir. Çünkü, bu eserlerin ihtiva ettiği delâlet bahisleri doğrudan lafız ile mana ilişkisini ele alan ve ayrıntılarıyla inceleyen, bu açıdan da dil felsefesinin ana sorunlarıyla uğraşan araştırmalar olarak dikkat çekmektedirler.

Manzûme'nin ilimleri ve bu ilim sahalarında okutulan eserleri sarf, nahv, mantık, meânî, usûl-i fıkıh, kelâm, hadis, tefsîr şeklinde sıralaması ise, Osmanlı âlimleri nezdinde dil çalışmalarının nihâi hedefinin *tefsîr* yani Kur'an-ı Kerim'i anlamak olduğunu açık-seçik olarak ortaya koymaktadır. Çünkü Osmanlı medeniyetinde dil hem *dünya görüşü* [anlam ve değer dünyası] hem de *dünya tasavvurunun* [dünya resmi] inşasında dikkate alınmış bir alandır. Başka bir ifadeyle dil, hem Kur'an-ı Kerim'de tecessüm eden *vahy-i ilâhî*'nin hem de Varlık'da tecessüm eden *irâde-i ilâhî*'nin, kısaca aynı *kelâm-i ilâhî*'nin yatağı (mesken) olarak görülmüştür. Bu ilkeden hareket eden Osmanlı düşünürleri Vahiy'de Arap dili, Varlık'ta da Logos [kanûn; düzen] araştırmalarına özel bir önem vermiş; dilin bizatihi kendi yapısı yanında *vahiyle* ve *varlıkla* ilişkisi üzerinde de özel olarak durmuşlardır. Zira, *el-Din*'in iyi anlaşılması demek, o dinin ana metni olan Kur'an ve Hadis'in iyi anlaşılması demektir. *Sabih bir dil bilgisi, sabih bir din ve varlık anlayışı için zorunludur*. Dolayısıyla Osmanlı alimlerinin Arapça konusundaki hassasiyeti, Osmanlı-Türk Devleti'nin siyasetine paralel şekilde, *bizatihi Arapça öğrenme* anlayışından daha çok, *Kur'an'ı ve Varlık'ı daha iyi anlamak* kaygısından kaynaklanır. Bunun yanında tarihî süreç içerisinde oluşmuş dinî ve hikemî-felsefî ilimleri tedris etmenin yolu Arapçayı öğrenmekle mümkündür. Nitekim Osmanlı medreselerinde dil ilimleri, yüksek ilimleri (ulûm-i âliyye) tahsil için okutulan âlet ilimleri olarak (ulûm-i 'âliyye) kabul edilmiştir⁸⁶.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Şeşen, 1986, s. 267-278.

⁸⁶ Ayrıca bkz. Fazlıoğlu, 1999, c. II, s. 115; Fazlıoğlu, 2002.

Kaynakça

- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda yüksek din eğitimi*. İstanbul: Dergah Yay.
- Baltacı, C. (1976). *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Brockelmann, C. (1937-1942). *Geschichte der Arabischen literatur supplementband* (Vol.: I-III). Leiden.
- Brockelmann, C. (1943-1949). *Geschichte der Arabischen literatur* (Vol.: I-II). Leiden.
- Fazlıoğlu, Ş. (1999). Mehmed Birgivi. *Yaşamları ve yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s. 114-117). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Fazlıoğlu, Ş. (2002, November). *Language as a road to the being: Language analysis and practice of Arabic in the Ottoman period*. Paper presented at 36th annual meeting of ME-SA (Middle East Studies of Association of North America), Washington DC.
- İnalçık, H. (1973). *The Ottoman Empire- The Classical Age 1300-1600-* (N. Itzkowitz & C. Imber, Trans). London: The Trinity Press.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı medreselerinde ilim*. İstanbul: İz Yay.
- Katip Çelebi (1941-1943). *Keşf el-zunûn an esâmi el-kutub ve el-funûn* (Neşr., Ş. Yaltkaya & R. Bilge). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Saçaklızâde, Muhammed el-Mar'aşî (1988). *Tertîb el-ulûm* (Neşr. Muhammed b. İsmâî'l el-Seyyîd Ahmed). Beyrut: Dâr el-Beşâir el-İslamiyye.
- Şeşen, R. (1986). Osmanlılar döneminde Arap dili ve edebiyatı öğretimi. *Studies on Turkish-Arab Relations* içinde (s. 267-278). İstanbul: TAİV (Foundation for studies on Turkish-Arab Relations).
- Şeşen, R., Akpınar, C., İzgi, C. (1986). *Köprülü kütüphanesi kataloğu*. İstanbul: IRCICA.
- Taşköprülüzâde. (1985). *Miftâh el-saâde ve misbâh el-siyâde*. Beyrut: Dâr el-Kutub el-İlmiyye.
- el-Tokâdî, İshak b. Hasan (1303/1886). *Nazm el-ulûm*. Mekke.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilatı* (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünver, S. (1995). İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç: Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı. İ. Kara (Ed.), *İstanbul risâleleri* içinde (c. I, s. 297-298). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm and Textbooks in
Ottoman Madrasahs

Citation!©– Fazlıoğlu, Ş. (2003). *Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm* ve Osmanlı medreselerindeki ders kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 97- 110.

Abstract- In this study, we are presenting critique of a text written in Turkish-Ottoman language related to textbooks used in Ottoman madrasahs, and the books included the text. Taking presented into consideration other historical sources that give information about textbooks in Ottoman madrasahs, we are evaluating this text. In this evalution, we are giving attention to the logic of the teaching system and trying to explain what the main purpose was in teaching Arabic language at these institutions. The final conclusion that we came to is that parallel to the political view of the Ottoman government, the Ottoman scholars' sensitivity in learning Arabic language arises from a concern of fully understanding "Koran" and "Being" rather than studying the language itself.

Key Words- Ottoman Madrasahs, Text-Books Used in Madrasah, Teaching of Arabic Language, Education in Madrasahs.